

Zenovitz Lili – Kollár Dávid
*Koronavírus-járvány és értékváltozás
2019–2021*

A koronavírus-járvány személyes
értékvilágra gyakorolt hatása

Bevezetés

A kutatás háttere és célja

A korábbi hazai kutatások¹ és a nemzetközi összehasonlító értékku-
tatások eredményei² egyértelműen azt mutatták, hogy az elmúlt tíz
évben Magyarországon egy erőteljes posztmaterializációs tendencia kö-
vetkezett be, amely során szignifikáns mértékben nőtt például a krea-
tívitas, a törődés és a környezetvédelem értékeinek fontossága.³ Ahogy
azt korábbi kutatásainkban kimutattuk,⁴ e mögött a posztmaterializációs
tendencia mögött két jól körülhatárolható tényező áll.

Egyrészt a 2012-es évet követően az európai gazdaság egy erőteljesen
növekvő pályára állt, amely a konjunktúraérzet pozitív változásaival járt
együtt. A fokozódó gazdasági növekedés, a konjunktúraérzet javulása
így egy markáns „posztmaterializációs” tendencia lehetőségét teremtet-

¹ Zenovitz–Kollár 2021a; Zenovitz–Kollár 2021b; Szabó et al. 2021; Bauer–Pillók 2020; Kurucz–
Simon 2021.

² Kollár 2020a.

³ Zenovitz–Kollár 2021.

⁴ Kollár 2020a; Zenovitz–Kollár 2021a; Zenovitz–Kollár 2021b.

te meg, mindezen hatásokat pedig tovább erősítette a globális értéktér átrendeződése, a környezetvédelem fontosságának felértékelődése. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy a stabil és prosperáló környezet jellemzően az értékek posztmaterializációjával mutat affinitást.⁵

Felmerül viszont a kérdés, hogy hogyan befolyásolta ezeket a mozgásokat a 2020-ban bekövetkezett koronavírus-járvány, a pandémia ugyanis egy olyan sajátosan új helyzetet teremtett, amely alapjaiban változtatta meg az emberek mindennapjait. Saját és hozzátartozóink megfertőződésének lehetőségén túl a járvány anyagi biztonságunk megőrzésére és a személyes döntéseink felett való szabad rendelkezésre (például mozgásukban való korlátozás) is fenyegetést jelentett. A kialakult helyzet – részben a korábbiakból kifolyólag, részben pedig a permanens bizonytalanságból fakadóan⁶ – az egész világ számára intenzív érzelmi megterhelést okozott, különösen igaz ez a járvány „tetőzésének” pillanataira. Éppen ezért nem meglepő, hogy egyre több és több társadalomtudományos cikk és tanulmány vizsgálja a járvány gazdasági, egészségügyi, társadalmi következményeit és az oktatásra, munkára, illetve mentális egészségre gyakorolt hatását.

Ezzel mintegy összhangban jelen tanulmányunkban azt kívánjuk görcső alá venni, hogy a koronavírus-járvány következtében kialakult helyzet milyen mértékben és módon gyakorolható és gyakorolható jelenleg is befolyást az emberek értékrendszerére. Ez a kérdés azért is különösen fontos, mert az értékvilág változásának nyomon követése jelentős előnyt biztosíthat a világjárvány kezelését célzó és az azt követő intézkedések kidolgozásához is. Az individuális értékorientációk ugyanis szignifikánsan befolyásolják a társadalmi szolidaritás mértékét, a fogyasztói szokásokat és a választói magatartást is. Vagyis ha birtokában vagyunk ezeknek az információknak, lehetővé válik a kormányzati irányelvek és válságkezelő megoldások célirányos kialakítása.

A korábbi eredmények azt vetítenék előre, hogy a materiális környezet és az életvitel olyan drasztikus változása, mint amelyet a koronavírus-járvány okozott, az értékrendszer egyértelmű materializációjával jár együtt, azonban hogy ez a „gyakorlatban” megvalósul-e, és ha igen, milyen módon, az empirikus kutatás kérdése. Ezzel összhangban a tanulmányunk során először röviden áttekintjük az értékek meghatározására és mérésére vonatkozó – tanulmányunk szempontjából – legfontosabb szakirodal-

⁵ Sortheix et al. 2019; Kollár 2020a.

⁶ Vö.: Miskolczi 2021.

mi megállapításokat. Ezt követően a releváns nemzetközi szakirodalom feldolgozása révén summázuk a koronavírus-járvány okozta értékváltozásra vonatkozó főbb megállapításokat. Majd pedig a szakirodalmi áttekintés révén kinyert eredményeket felhasználva vizsgáljuk meg egyrészt azt, hogy hogyan változott meg a magyar társadalom értékrendszere a járvány hatására, másrészt pedig azt, hogy mely társadalmi csoportokat érintette legjobban az értékváltozás.

Értékek és az értékek mérése

Az érték olyan morális-emocionális tartalommal bíró szubjektív beállítódások, amelyek segítségével megérthetjük és meghatározhatjuk önmagunkat.⁷ Schwartz megközelítése szerint az egyének az általuk fontosnak ítélt értékekre alapozva építik fel saját preferenciáikat.

Az értékek mérésére leggyakrabban használt és legtöbbet idézett eszköz Ronald Inglehart nevéhez fűződik.⁸ Inglehart modelljének célja, hogy az értékrendben bekövetkező – általa posztmaterializációnak nevezett – változást empirikus úton ragadja meg. Elmélete szerint ezek a mozgások igen jól leírhatók különböző társadalompolitikai célok rangsorolásán keresztül.

Az eljárás eredményeképpen Inglehart négy kategóriába sorolja a válaszadókat, amelyek közül kettő a materialista és posztmaterialista beállítódások „tisztá típusát” jelöli, kettő pedig afféle köztes kategóriát képez.⁹ A materialista csoportba azok tartoznak, akikre jellemzőbb a tekintélytisztelet, és fontosabbak számukra a vallási és teljesítménymotivációs értékek. A posztmaterialis kategóriába ezzel szemben azok sorolhatók, akik számára az önkifejezés, a nyitottság, a tolerancia, az egyéni önmegvalósítás a leghangsúlyosabb.

Inglehart módszerén túl manapság a legtöbb hazai és nemzetközi kutatásban – a korábban már idézett – Shalom Schwartz valamely értékesztjét alkalmazzák. Megközelítése szerint az értékek egyetemes érvénnyel bírnak, és eltérő társadalmi közegekben is azonos jelentést hordoznak. Más szavakkal Schwartz olyan értékeket próbált megha-

⁷ Schwartz 2001.

⁸ Inglehart–Welzel 2005.

⁹ Keller 2006.

tározni, amelyek – modellje és empirikus kutatásai alapján – minden társadalomban megtalálhatók, vagyis – legalábbis a 20–21. században – minden kultúrában, minden társadalmi környezetben és szerveződési formában érvényesek, és azonos jelentést hordoznak. Ennek – az empirikus vizsgálatokon túl – Schwartz szerint az az oka, hogy az általa rögzített értékek három alapvető szükségletre adhatnak választ: az egyik biológiai, a másik túlélési (avagy jóléti és jólléti), a harmadik pedig a társas érintkezések szabályozása.¹⁰ Úgy véli, ezek a funkciók minden társadalomban döntő jelentőségűek, tehát az ezek fenntartását lehetővé tevő értékeknek minden közegben jelen kell lenniük. Éppen ezért a különböző társadalmak és egyének leírásakor nem arra kell törekedni, hogy az egyes értékek meglétét vagy hiányát vizsgáljuk, hanem arra, hogy megvizsgáljuk, ezek az értékek fontosságuk révén hogyan viszonyulnak egymáshoz. Azaz bár a Schwartz által vizsgált értékek egyetemesek, eltérés mutatkozhat abban, hogy az egyes értékek hogyan viszonyulnak egymáshoz. Mindezek alapján nem meglepő, hogy a Schwartz által kidolgozott modell a különböző értékek kapcsolódási struktúráját állítja a középpontba, az alapján, hogy az egyes értékek jellemzően mely más értékkel „vegyülnek” egy adott társadalomban.

Ez az értékmodell azonban többféle módon is értelmezhető. Ma-napság a leggyakrabban a négyes tagolású, tíz értékindikátorra épülő megközelítést alkalmazzák. Eszerint négy főbb régióba sorolhatók az értékek: az *önmeghaladás* (self-transcendence), az *önmegvalósítás* (self-enhancement), a *változásra való nyitottság* (openness to change) és a *megőrzés* (conservation) dimenzióiba. Az *önmeghaladás* dimenziójába a környezet és a törődés tartozik, a vele szembe helyezkedő *önmegvalósítás* régióba pedig a siker és a gazdagság. A *változásra való nyitottság* szférájába a kreativitás és a kaland értéke tartozik, ezzel a dimenzióval szemben helyezkedik el a *megőrzés* területe, amelyet a jól viselkedés, a tradíció és a biztonság értéke képvisel. Néhány érték azonban nem csak egy területhez tartozhat, a kényeztetés például az *önmegvalósítás* és a *változásra való nyitottság* határán foglal helyet.¹¹ Jelen tanulmány során ugyan a bevett Schwartz-féle felosztást alkalmazzuk, az egyes értékindikátorok elnevezésében azonban apróbb változtatásokat eszközöltünk, ami által az értékek tartalma könnyebben

¹⁰ Schwartz 2001.

¹¹ Az értékek méréshez lásd még: Zenovitz–Kollár 2021a.

interpretálható. Az 1. táblázat az elnevezések egymásnak való megfeleltetését szemlélteti.¹²

1. táblázat: Az értékek egyes elnevezései

	Schwartz	Zenovitz-Kollár
Önmeghaladás Self-transcendence	Benevolence	Törődés
	Universalism	Környezet
Változásra való nyitottság Openness to change	Self direction	Kreativitás
	Stimulation	Kaland
	Hedonism	Kényeztetés
Önmegvalósítás Self-enhancement	Achievement	Siker
	Power	Gazdagság
Megőrzés Conversation	Security	Biztonság
	Conformity	Jól viselkedés
	Tradition	Tradíció

Értékváltozás

Az értékek változó vagy éppen állandósult jellegét illetően mikro- és makroszinten is több vizsgálatot végeztek már. Ezek alapján elmondható, hogy az értékek általában viszonylag stabilak maradnak¹³ még az olyan jelentős életesemények során is, mint az egyetemi élet megkezdése vagy a foglalkozásváltás. Ugyanakkor az életvitel kereteit átalakító események, mint például a migráció, a 2008-as pénzügyi válság,¹⁴ a háborúnak való kitettség¹⁵ vagy a szeptember 11-i terrortámadás, érzékelhető változásokat eredményeznek az értékrendszerben.¹⁶ Ezekben az esetekben jellemzően a biztonság és a tradíció, illetve ritkábban a gazdaság és siker értékek fontossága növekedett, míg a kreativitás, a kényeztetés és a kaland értékeinek fontossága csökkent.¹⁷ Ennek háttérében elsősorban

¹² A Schwartz-féle elnevezések a 21 itemes kérdéssora lettek optimalizálva, amelyben az egyes értékindikátorokat (összesen tízet) több változón keresztül mérik. Mivel a 10 itemes változat esetén ez nem teljesül, olyan elnevezéseket választottunk, amelyek a kérdések tartalmára reflektálnak.

¹³ Füstös-Tárnok 2013.

¹⁴ Sortheix et al. 2019.

¹⁵ Daniel et al. 2013.

¹⁶ Bardi et al. 2014.

¹⁷ Verkasalo et al 2006.

az áll, hogy az eltérő egzisztenciális kondíciók különböző optimalizációs és adaptációs stratégiákat részesítenek előnyben.¹⁸ Míg prosperáló környezetben – amelyben az alapvető szükségletek biztosítottak – az egyéni és közösségi fejlődést/növekedést (*growth*) elősegítő értékek fontossága nő, addig az alapvető létfeltételeket veszélyeztető válsághelyzetekben az életvitel szilárd kereteinek fenntartásáért felelő értékek jelentősége válik hangsúlyosabbá.¹⁹

Mindezek alapján a központi kérdés az, hogy egy olyan természetű válság, amilyen a koronavírus-járvány, hogyan befolyásolta az értékrendszer alakulását. Előzetes várakozásainkkal alapvetően összecsengenek Daniel és szerzőtársainak az eredményei, akik egy longitudinális kutatássorozat révén vizsgálták az ausztrál lakosság attitűdjeit és értékrendszerét. A vizsgálat a járvány kitörése előtt három évvel indult (2017), és a pandémia alatt két további adatfelvételt végeztek: 2020 tavaszán (n=2321) és telén (n=1 442). Az eredmények azt mutatják, hogy a járvány kezdetén (2020 tavasza) a *változásra való nyitottság* dimenziójába tartozó értékek fontossága csökkentést mutatott, míg *megőrzés dimenziójába* tartozó értékek fontossága nőtt.²⁰ A világjárvány korai szakaszához hasonlóan a *megőrzés* értékei (biztonság, gazdagság) a későbbiekben is magas szinten maradtak, ez azonban már nem az egészséggel kapcsolatos félelemmel függött össze, hanem sokkal inkább a gazdaság visszaesését, valamint a korlátozó intézkedések miatti aggodalmat jelezte.²¹ A *változásra való nyitottság értékei* ezzel szemben némiképp eltérő mintázatot mutattak. Az értékregió fontossága a világjárvány kezdeti időszakában csökkent, amit főként a kaland értékének háttérbe szorulása okozott. Majd 2020 végén – egyfajta ellenmozgásként – a kreativitás prioritása nőtt, aminek az egyik lehetséges mozgatórugója lehet az, hogy a gazdasági folyamatok megértéséhez, az egészségügyi információk feldolgozásához, valamint a végrehajtott kormányzati politikák értékeléséhez szükség van a kritikus gondolkodásra.²² Másrészt pedig a kreativitás fontosabbá válásának lehetséges oka lehet az is, hogy a kijárási korlátozások alkalmával a művészeti és intellektuális tevékenységek jelentősége felértékelődik.²³ Mindezekon túl érdemes

¹⁸ Kollár D. et al. 2021.

¹⁹ Welzel–Inglehart 2010.

²⁰ Daniel et al. 2021.

²¹ Daniel et al. 2013.

²² Pyszczynski et al. 2020.

²³ Daniel et al 2021.

megemlíteni, hogy bár az első adatfelvétel idején az *önmeghaladás* értékei kapcsán nem voltak szignifikáns elmozdulások regisztrálhatók, a 2020. végi időszakban jelentősen csökkent ezeknek az értékeknek a preferált-sága. Ennek az egyik oka az lehet, hogy míg a járvány kezdeti szakaszában az emberek növekvő szolidaritást²⁴ mutattak, és nőtt a szűkebb és a tágabb környezet iránt tanúsított aggodalmuk, addig a járványhelyzet enyhülésével ez a folyamat éppen az ellenkező irányba fordult át.²⁵

Összeségben ezek az eredmények alátámasztják azt a hipotézist, amely szerint bár az emberek értékvilága stabil, mégis reagál a környezeti feltételek jelentős változásaira, és a váratlan krízisszituációk esetén az önvédelmet középpontba állító értékek válnak hangsúlyosabbá. Ezeket az eredményeket megerősíti Bonetto²⁶ és munkatársai vizsgálata is, amely során 1025 francia állampolgárt kérdeztek meg online. Kutatásukban az értékpreferencia-változások mellett kitértek a fenyegetettségérzet, a kijárási korlátozás és a távolságtartás betartására vonatkozó affinitás összefüggéseire is. Mérésüket a járvány kitörését követő első franciaországi zárlat idején bonyolították le. Az eredményeik alapján a járvány kitörése alatt a megőrzés értékei fontosabbnak bizonyultak a szokásosnál, míg az önmegvalósítás és a változásra való nyitottság értékeinek fontossága csökkent. A megőrzés és a fenyegetettségérzet pozitív kapcsolatban áll mind a kijárási korlátozás betartásával, mind pedig a távolságtartás kötelezettségének betartásával. Ezt az eredményt mások is megerősítették: vagyis azok, akik nagyobb jelentőséget tulajdonítanak az önmeghaladás és a megőrzés értékeinek, jobban betartják a Covid19 viselkedési irányelveket, és segítenek a járvány miatti válságos helyzettel küzdőknek.²⁷ Megállapítható tehát, hogy a megőrzés értékei jelentős befolyásolói a kijárási korlátozás betartásának és a távolságtartásnak való megfelelésnek, aminek oka feltehetőleg az, hogy az emberek a fenyegetettségérzetük következtében inkább önmagukra koncentrálnak, s ezáltal az egészségükkel és az anyagi biztonságukkal kapcsolatos értékek válnak elsőbrendűvé.

Mindezeket az eredményeket felhasználva tanulmányunkban három kérdést vizsgálunk meg. Egyrészt a szakirodalmi eredmények nyomán feltételezhetjük, hogy a járvány korai időszakában az egyé-

²⁴ Rosta et al. 2020.

²⁵ Az *önmegvalósítás értékeit* illetően nem figyelhetünk meg jelentős változásokat a járvány előtti és utáni időszakban.

²⁶ Bonetto et al. 2021.

²⁷ Wolf et al. 2020.

ni egzisztenciális létfeltételeinek megőrzését elősegítő értékek váltak hangsúlyosabbá, azonban kérdés, hogy ezek az eltérő társadalmi-kulturális környezetben megvalósuló tendenciák milyen mértékben érhetőek tetten Magyarországon. Másrészt kérdés az is, hogy a járvány későbbi szakaszaiban milyen jellegű változások következtek be az országban. Ebben az esetben az elméleti megfontolások azt sugallják, hogy a járványhelyzet enyhülésével az egyéni önmegvalósítást elősegítő értékek válnak hangsúlyosabbá. Fontos azonban megvizsgálni, hogy ez a folyamat pontosan mely értékek és értékcsoportok felértékelődését eredményezi. Végezetül pedig kérdés az is, hogy a koronavírus-járvány okozta értékváltozás mely társadalmi csoportokat érintette a legmarkánsabban.

Adatok

Az elemzés alapját két, a Századvég által végzett kérdőíves kutatás képezi. Az első adatfelvétel 2020 novemberére és 2021 márciusa között 60 000 fő megkérdezésével valósult meg, a második minta pedig 2021 júliusa és augusztusa között 20 000 ember megkérdezésével zajlott le. A felvett adatok nem, kor, iskolai végzettség, településtípus és régiós megoszlás szerint reprezentálják a teljes magyarországi felnőtt népességet. A mintavételből fakadó torzulásokat iteratív súlyozással korrigáltuk a KSH 2016-os mikrocenzusa által közölt demográfiai arányoknak megfelelően.

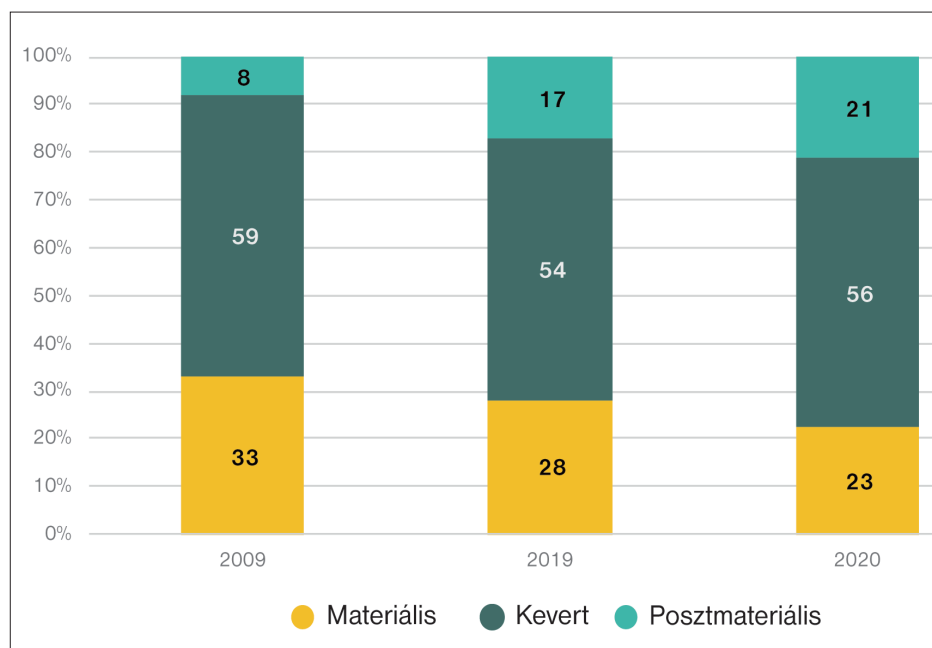
Eredmények

Az értékváltozásra vonatkozó elméleti és empirikus kutatások áttekintését követően arra vállalkozunk, hogy megvizsgáljuk az elmúlt egy évben bekövetkezett változásokat, a kérdés tehát az, hogy a koronavírus-járvány hatására változott-e, és ha igen, milyen irányba változott a magyar társadalom értékrendszere. Az értékváltozást két módon vizsgáljuk meg. Egyrészt Inglehart posztmaterializációs indexét, másrészt pedig Schwartz tízitemes érték kérdőívét használjuk fel.

A posztmaterializációs index tanulsága szerint (1. ábra) nem történt strukturális változás az elmúlt évben, azonban tovább nőtt a posztmate-

riális értékek mellett elkötelezettek száma. Míg 2019-ben a megkérdezettek 28 százaléka tartozott a materiális, 54 százaléka a kevert, 17 százaléka pedig a posztmateriális kategóriába, addig 2020-ban már 23 százalék sorolható a materiális, 56 százaléka a kevert, és 21 százaléka a posztmateriális csoportba. Ez az eredmény némiképp meglepő, hiszen a korábban bemutatott elméleti és empirikus alapvetések azt sugallták, hogy az olyan váratlan sokkhatások, amilyen a koronavírus-járvány is, jellemzően a materiális irányba tolják el az értékrendszert. Kérdés azonban, hogy az Inglehart-féle index – amely elsősorban politikai célok révén méri az értékek változását – megfelelően érzékeny-e ahhoz, hogy kimutassa a koronavírus-járvány okozta értékváltozást.

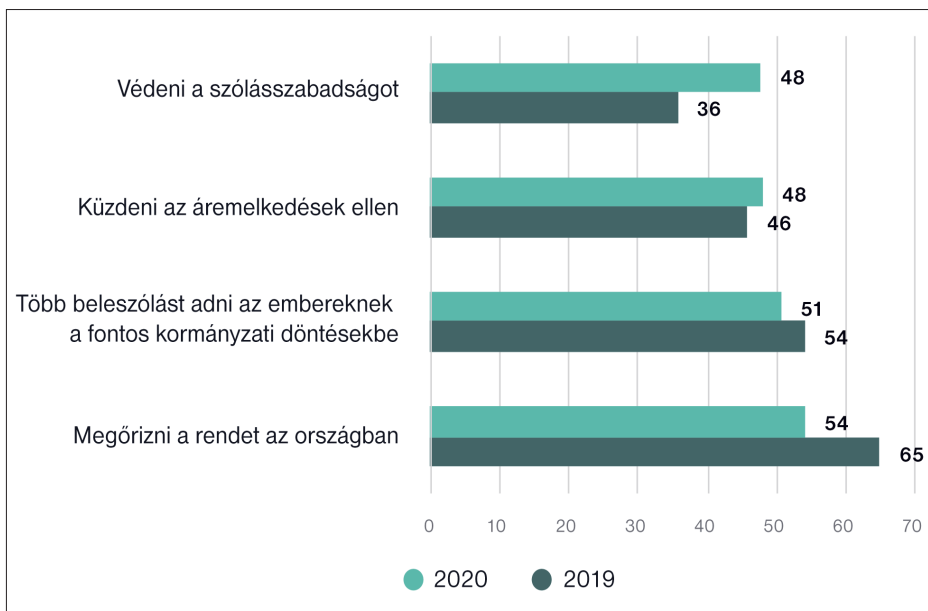
1. ábra: A posztmateriális index alakulása 2008–2020 (%)



FORRÁS: WVS2009, EVS2019, SZÁZADVÉG 2020

Ahhoz, hogy ezt megválaszoljuk, érdemes megvizsgálni, hogy az indexet konstituáló egyes állítások hogyan változtak az elmúlt évben (2. ábra). Az eredmények azt mutatják, hogy két állítás kapcsán következett be érdemi változás. Nőtt azoknak az aránya, akik szerint különösen fontos a szólásszabadság védelme, és csökkent azoké, akik számára rend megőrzése a prioritás.

2. ábra: Kérem, válassza ki azt, amelyet a legfontosabbnak tart a felsoroltak közül! (%)



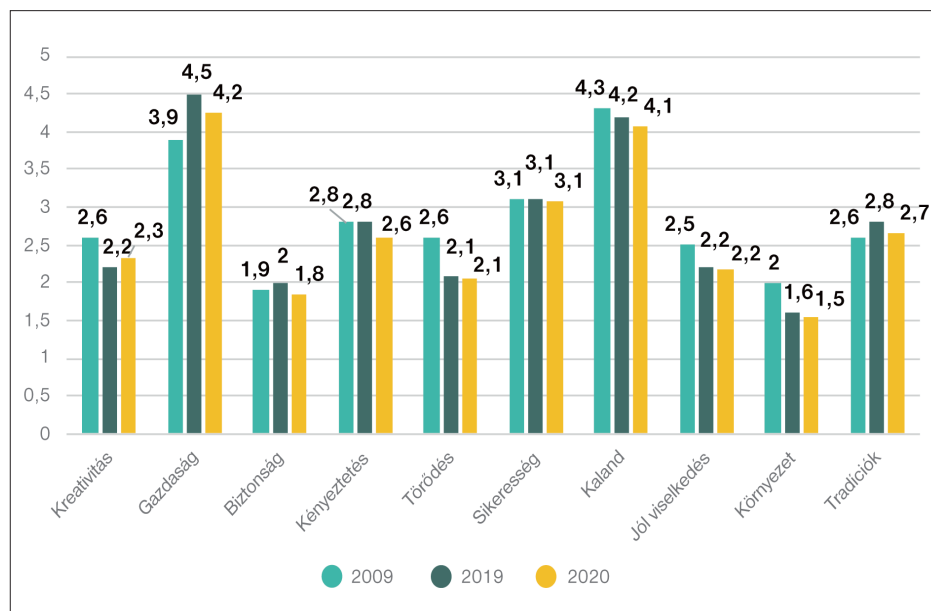
FORRÁS: EVS2019, SZÁZADVÉG 2020

Ezt az eredményt nem nehéz a koronavírus-járvány kontextusában értelmezni. Ha figyelembe vesszük, hogy igen jelentős volt azoknak a száma, akik a koronavírus-járványhoz és a korlátozásokhoz erőteljes szkepszissel viszonyultak, akkor nem meglepő, hogy felértékelődik a központi kommunikációs csatornáktól eltérő információk – és hangok – iránti igény. Másrészt – de ezzel részben összhangban – a bezárkózás és a cselekvési lehetőségek beszűkülése *ceteris paribus* is felértékelheti a szólásszabadság iránti igényt. Összességben tehát az Inglehart-féle értékindex nem elég érzékeny ahhoz, hogy a koronavírus-járvány okozta értékváltozást megragadja, mivel ebben kontextusban a vizsgált – politikai célokat tematizáló – tételek vagy csak korlátozott mértékben relevánsak, vagy pedig ebben az újszerű helyzetben eltérő cselekvési igényeket implicálnak. Éppen ezért a következőkben az értékek változását a szignifikánsan érzékenyebb tízitemes Schwartz-értékteszttel vizsgáljuk meg.

Ezek az eredmények (3. ábra) – az ingleharti modellel szemben – már egyértelműen azt mutatják, hogy az előzetes várakozásokkal összecsengő változások következtek be az elmúlt évben. A koronavírus-jár-

ványt megelőző 2019-es adatfelvételhez képest hét érték változott: csökkent a kreativitás fontossága, viszont nőtt²⁸ a gazdagság, a biztonság, a környezet és a kényeztetés, a kaland és a tradíciók jelentősége. 2020-ban – 2019-hez hasonlóan – a környezet és a biztonság értékei voltak a legfontosabbak, a gazdagság és a kaland értékei pedig a legkevésbé fontosak. Ha viszont az értékek relatív – többi értékhez viszonyított (centrírozott) – növekedését vizsgáljuk, akkor csak a biztonság, a gazdagság és a tradíció értékei nőttek számottevően. Ez a mozgás jól illeszkedik a korábban felvetett elméleti megfontolásokhoz. Ahogy azt a szakirodalmi fejtegetések is kimutatták, a különböző válságok hatására jellemzően növekszik az „én-védelemért” felelős értékek fontossága, amelyek révén a külső sokkhatások elkerülhetővé válnak. A gazdaság és a biztonság is ilyen, előbbi a járvány okozta gazdasági recesszióval jár együtt, a másik pedig részben ezzel, részben meg magával a járvány okozta bizonytalansággal.

3. ábra. Értékváltozás – Schwartz
2009–2020



FORRÁS: WVS2009, SZÁZADVÉG 2019, SZÁZADVÉG 2020

²⁸ A kisebb érték jelöli a nagyobb fontosságot.

Megvizsgáltuk azt is, hogy az egyes értékek „rangsorszáma” hogyan változott az elmúlt egy évben (2. táblázat). Az eredmények azt mutatják, hogy négy „helycsere” történt. Csökkent a kreativitás és a tradíciók fontossága, nőtt azonban a jól viselkedés és a kényeztetés jelentősége. Ez az eredmény bizonyos szempontból nem meglepő, hiszen a járvány okozta korlátozások egyrészt igen erősen propagálják a szabálykövető viselkedést, másrészt pedig – éppen a korlátozások miatt – felértékelik a hedonizmus jelentőségét.

2. táblázat: Értékváltozás – Schwartz 2019–2020 (rangsorszámok)

	2009	2019	2020	2019-2020 különbség
Kreativitás	5	4	5	-1
Gazdaság	9	10	10	0
Biztonság	1	2	2	0
Kényeztetés	7	7	6	1
Törődés	5	3	3	0
Sikeresség	8	8	8	0
Kaland	10	9	9	0
Jól viselkedés	3	5	4	1
Környezet	2	1	1	0
Tradíciók	5	6	7	-1

FORRÁS: WVS2009, SZÁZADVÉG 2019, SZÁZADVÉG 2020

Annak érdekében, hogy még árnyaltabban ragadhassuk meg ezeket a tendenciákat, azt is megvizsgáltuk, hogy megfigyelhetők-e érdemi változások. A kérdés tehát az, hogy a koronavírus-járvány okozta értékváltozás irányát és lefolyását tekintve mennyire minősíthető monolitikusnak. Annak érdekében, hogy e kérdést érdemben megvizsgálhassuk, három időpillanattól vettünk mintát.²⁹ Az első időpont a második hullám tetőzésére esik, a második annak lecsengésére, az utolsó pedig a harmadik hullám felszálló időszakára. Mindezeket kiegészítettük egy további kutatással, amelyhez 2021 nyarán vették fel az adatokat (1. függelék). Végezetül annak érdekében, hogy az egyes alminták összehasonlíthatóságát tovább javítsuk, az értékeken ipszatív transzformációt³⁰ (centrírozást) végeztünk,

²⁹ Ehhez az R programcsomag *sample* parancsát alkalmaztuk, a mintába bekerülés valószínűségét pedig az SPSS *rake weights* parancsával fejeztük ki.

³⁰ Füstös–Kozjek 2018.

amely során először átlagoltuk a válaszadó értékekre adott válaszait, majd pedig ezt az átlagot vontuk ki az egyes értékekre adott pontszámokból.

Az így kinyert adatok révén elmondható (3. táblázat), hogy a 2019-es eredményekhez képest a második hullám időszaka alatt jelentősen nőtt a biztonság fontossága, és kismértékben emelkedett a jól viselkedés, a tradíciók, illetve a gazdagság és a kényeztetés jelentősége. Ugyanakkor szignifikánsan csökkent a kreativitás fontossága, illetve a törődés, a kaland súlya. Ezt követően a második hullám lecsengése után valamivel csökkent a biztonság, a jól viselkedés, a környezet súlya, és tovább esett a kreativitás fontossága. Számottevően nőtt viszont a gazdagságé, a kényeztetésé és a kalandé. Ehhez képest – a várakozásokkal némiképp ellentételesen – a harmadik hullámban nem a megőrzés régió értékei emelkedtek újra, éppen ellenkezőleg: csökkent a biztonság, a tradíciók és a törődés preferáltsága, nőtt viszont a kaland jelentősége. Ezek a tendenciák aztán tovább folytatódtak 2021 nyarán, valamivel tovább nőtt a gazdagság, a kényeztetés és a kaland fontossága, és csökkent a törődés, a környezet és a jól viselkedés jelentősége.

3. táblázat: Értékváltozás – Schwartz 2009–2021 (centrírozott)

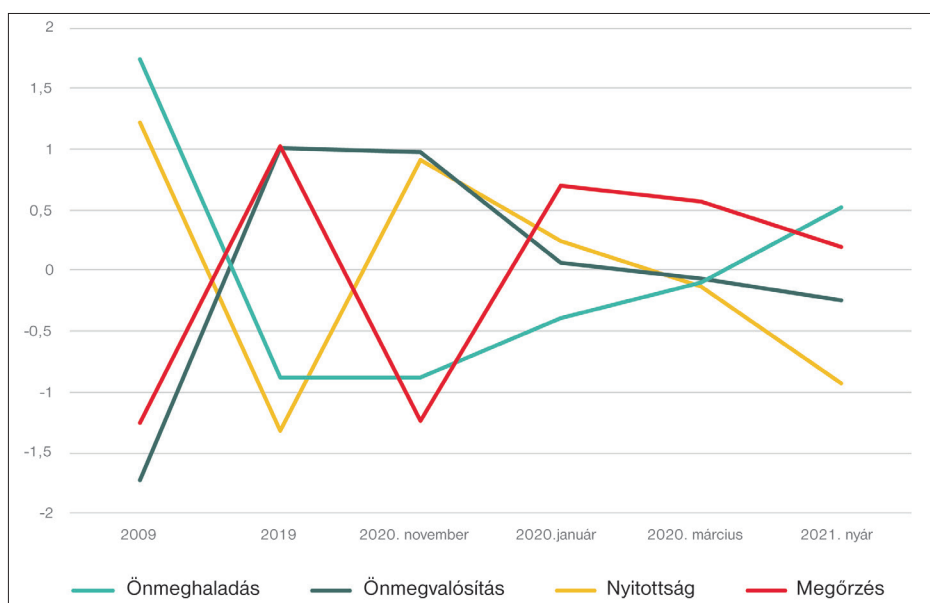
Érték	2009	2019	2020. november	2020. január	2020. március	2021. nyár
Kreativitás	-0,2	-0,6	-0,4	-0,3	-0,3	-0,3
Gazdaság	1,1	1,8	1,7	1,5	1,5	1,4
Biztonság	-0,9	-0,7	-0,9	-0,8	-0,7	-0,7
Kényeztetés	0,0	0,1	0,0	-0,1	-0,1	-0,2
Törődés	-0,2	-0,7	-0,6	-0,6	-0,5	-0,5
Sikeresség	0,3	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4
Kaland	1,5	1,4	1,5	1,4	1,3	1,2
Jól viselkedés	-0,3	-0,5	-0,6	-0,4	-0,5	-0,4
Környezet	-0,8	-1,2	-1,2	-1,1	-1,1	-0,9
Tradíciók	-0,2	0,1	0,0	0,0	0,1	-0,1

Ezek az eredmények még hangsúlyosabbak, ha nem az egyes értékeket, hanem az emergens értékrégiók változásait vizsgáljuk meg. Az eredmények interpretálhatósága érdekében az adatokat soronként standardizáltuk,³¹ vagyis azt vizsgáltuk meg, hogy az egyes változók mely időpillanatban vesznek fel az átlagostól nagyobb értéket.

³¹ Az egyes sorokba az egyes értékekre vonatkozó – hat időpillanatot reprezentáló – adatok tartoznak. Első lépésben kiszámítottuk az adott sorok átlagát és szórását, második lépésben pedig az adott sorban szereplő egyes értékekből kivontuk az átlagot, és az így kapott eredményt elosztottuk a szórással.

Eszerint (4. ábra) a második hullám ideje alatt jelentős mértékben nőtt a megőrzés érték régió fontossága, és ezzel szimmetrikusan csökkent a változásra való nyitottság preferáltsága. A második hullám lecsengésével azonban ezek a mozgások alapvetően megváltoztak: csökkent a megőrzés súlya, és jelentősen nőtt az önmegvalósítás és a változásra való nyitottság értékeinek fontossága. Ez a mozgás a harmadik hullám ellenére is megmaradt, 2021 nyarán pedig még hangsúlyosabbá vált. Tovább csökkent az önmeghaladás régió jelentősége, és még fontosabbá vált az önmegvalósítás és a változásra való nyitottság érték régiók súlya, illetve némiképp emelkedett a megőrzés régió értékeinek preferáltsága is. Ez utóbbi annyiban érdekes, hogy a régióhoz tartozó értékek közül egyedül a tradíciók jelentősége nőtt, aminek háttérben akár az eltérő családfelfogásokat tematizáló médiadiskurzus is állhat.

4. ábra: Értékváltozás – Schwartz 2009–2021 – érték régiók (standardizált)



Összességében tehát elmondható, hogy a járvány második hulláma – a szakirodalmi fejtegetésekkel összhangban – elősorban a megőrzés (biztonság, jól viselkedés, tradíciók) értékeit erősítette fel, és a változásra való nyitottság (kreativitás, kaland, kényeztetés) érték régió súlyát csökkentette. Ezt követően viszont – a harmadik hullám ellenére is – folyamatosan nőtt

a változásra való nyitottság és az önmegvalósítás (siker, gazdagság) régiók preferáltsága, és nemcsak a megőrzés (biztonság, tradíciók, jól viselkedés), hanem az önmeghaladás (törődés, környezet) régió súlya is jelentősen csökkent. Ha a korábbi mérésekhez viszonyítjuk a legújabb eredményeket, akkor elmondható, hogy míg a változásra való nyitottság értékeinek fontossága a 2019-es értékhez tért vissza, addig az önmeghaladás és az önmegvalósítás régiók súlya a 2009-es érték irányába mozdult „vissza”. Összességben ezek a mozgások tehát az egyéni fókuszú értékek (változásra való nyitottság, önmegvalósítás) egyértelmű felértékelődéséhez és a közösségi értékek (megőrzés, önmeghaladás) visszaszorulásához vezettek.

Ennek hátterében több tényező is állhat. A közösségi értékek (megőrzés, önmeghaladás) háttérbe szorulását részben a fertőzőtségi számok csökkenése, részben pedig az egyre inkább felgyorsuló oltási kampány eredményezhette. Míg a korlátozások betartása a saját és hozzátartozóink biztonságát segítette elő, addig a biztonság és a törődés értékei különösen adaptív startégiának bizonyultak. Viszont a fenyegetés csökkenésével ennek a jelentősége is csökkent. Ez a helyzet persze nemcsak a közösségi értékek visszaszorulását segíthette elő, hanem az egyéni értékek hangsúlyosabbá válásának a lehetőséget is megteremtette. Az önmegvalósítás értékeinek – elsősorban a gazdagságnak – fontosabbá válása mögött a járvány gazdaságra kifejtett hatásai is állhatnak, vagyis a felmerülő anyagi nehézségek éppen a gazdagság értékét tették fontosabbá. Azonban hasonlóképp releváns hipotézis, hogy a korlátozások és az életvitel szükségszerű megzabolázása egy olyan „pszichológiai vákuumot” eredményezett, amely a mentális (megfertőződéstől való félelem) és fizikai (korlátozó intézkedések) béklyók lazulását követően robbanásszerűen kihangosította az egyéni önmegvalósítást előnyben részesítő értékeket. Ez a hipotézis a változásra való nyitottság értékeinek fontosabbá válását is jól magyarázhatja. A korlátozó intézkedések, a személyes kapcsolatok és újszerű élmények hiánya felértékelte ezeket a szükségleteket, és amikor lehetővé vált a kielégítésük, az ezeket lehetővé tevő értékek átütő erővel hatoltak be az egyének motivációs rendszerébe. Mindezeket a folyamatokat két további tényező is elősegíthette: egyrészt Magyarországon relatíve erős „hagyománya” van azoknak a materiális-individuális értékeknek, amelyek az egyéni boldogulást segítik elő.³² Ez csak a járványt megelőző években kezdett megváltozni,³³ vagyis felvethető, hogy a pandémiát

³² Vö.: Füstös–Tárnok 2013.

³³ Kollár 2020a; Zenovitz–Kollár 2021a.

megelőző posztmaterializációs tendenciáknak nem volt idejük „rögzülni”. Másrészt érdemes megjegyezni, hogy az utolsó adatfelvétel nyáron történt, ami különösen jól illeszkedik az élménycentrikus önmegvalósítás (kaland, hedonizmus) értékeinek megéléséhez.

Összességben tehát a különböző, egymással erős affinitásban álló tényezők,³⁴ a fertőzésveszély csökkenése, az egyéni önmegvalósítás felértékelődése, a posztmateriális értékek alacsonyabb fokú beágyazottsága és az, hogy beköszöntött a nyár, egy olyan emergens „vegyületet” hozott létre, amely az egyéni fókuszú értékek „robbanásszerű” felértékelődését eredményezte.

Értékváltozás és társadalmi jellemzők

Végezetül a korábbi eredményeket árnyalando megvizsgáltuk azt is, hogy az egyes társadalmi csoportokat milyen mértékben és milyen módon érintette az értékváltozás. Ehhez egyrészt a 2019-es adatfelvétel eredményeit vetettük össze a 2020-as értékutatás azon adataival, amelyeket a második hullám tetőzése idején vettek fel, másrészt pedig ez utóbbi adatokat hasonlítottuk össze a 2021-es nyári vizsgálat eredményeivel (2. függelék).

Ez alapján megállapíthatjuk, hogy a 2019–2020-as időszakban mindkét nem esetében a megőrzés fontossága nőtt a legnagyobb mértékben, melyet a férfiaknál az önmeghaladás, a nőknél pedig az önmegvalósítás követ. A két nem értékpreferenciájának változásait összehasonlítva megfigyelhetjük, hogy az új dolgok iránti nyitottság értékei esetében észlelhető a legnagyobb összhang: mindkettőnél jelentős csökkenés regisztrálható. A legnagyobb különbséget pedig az önmegvalósítás értékeinél figyelhetjük meg: míg a férfiak esetében csökkent ennek a fontossága, addig a nők esetében nőtt. Ezzel szemben, ha a második hullám tetőzése idején felvett adatokat a 2021 nyári (július–augusztus) kutatás eredményeivel vetjük össze, akkor megfigyelhetjük, hogy nagyobb a hasonlóság a két nem között. A férfiak és a nők esetében is az önmegvalósítás értékei nőttek a legnagyobb mértékben, a leginkább pedig az önmeghaladás súlya csökkent.

Ha a tendenciákat településtípus szerinti bontásban vizsgáljuk, akkor elmondhatjuk, hogy a 2019–2020-as időszakban a városokban élők esetében volt a legmarkánsabb az értékváltozás: a megőrzés értékeinek fontossága

³⁴ Az affinitás fogalmához lásd: Weber 2020; Kollár 2020b; Hidas 2020; Demeter 2022.

itt nőtt a legnagyobb mértékben, és ezzel szimmetrikusan itt csökkent a legmarkánsabban a változásra való nyitottság súlya. Ezzel szemben a 2020-as és 2021-es mérések közötti elmozdulásokat vizsgálva Budapesten figyelhetjük meg a legjelentősebb eltéréseket: az önmegvalósítás fontossága nőtt a leginkább, és az önmeghaladás csökkent a legmarkánsabban.

A megőrzés értéke az iskolai végzettség tekintetében a 2019–2020-as eredmények alapján a középfokú és a felsőfokú végzettséggel rendelkezők körében bizonyult a lehangsúlyosabbnak, míg az új dolgokra való nyitottság az alacsony végzettségűek körében volt a legkevésbé fontos. A 2020–2021-es eredmények esetében „nagyobb az összhang”, hasonló tendencia rajzolódik ki a végzettségi szintek között. Az önmegvalósítás a magasabban kvalifikáltak körében bizonyult jellemzőbbnek, ahogyan az ő körükben csökkent leginkább az önmeghaladás régióját alkotó értékek fontossága.

Végezetül életkori kategóriák szempontjából vizsgálva a tendenciákat elmondható, hogy a 2019–2020-as időszakban a megőrzés fontossága az 50 évnél idősebbek esetében nőtt leginkább, és egyedül a 18–29 éveseknél csökkent – ez utóbbi csoportban az önmeghaladás értéke is jelentősen visszaesett, ami a 30–39 évesek és 60 feletti korosztály esetében viszont fontosabbá vált. Bár az önmegvalósítás jelentősége a legtöbb esetben visszaesett vagy stagnált, a 18–29 éveseknél egyértelműen ennek az értéknek nőtt leginkább a fontossága. A 2020 és 2021 közötti időszakban az értékváltozás az 50 év alattiakat érintette a legmarkánsabban. Körükben jelentős mértékben nőtt az önmegvalósítás fontossága, és ezzel mintegy szimmetrikusan csökkent az önmeghaladás jelentősége.

Összességben elmondható, hogy a 2020 és 2021 közötti időszakban bekövetkező értékváltozás a 2019 és 2020 közöttihez képest egybehangzóbb volt. Vagyis a második hullámot követő időszakban bekövetkező értékváltozást kevésbé befolyásolták a demográfia jellemzők, mint a második hullám tetőzése idején. Mindezek ellenére elmondható, hogy a 2019 és 2020 közötti időszak értékváltozása leginkább a városban élőket, az érettségivel nem rendelkező középfokú végzettségűeket és a felsőfokú végzettségűeket, illetve a 18–29 éveseket és az 50 év felettieket érintette a legjobban. Míg azonban a 18–29 évesek esetében a második hullám ideje alatt az önmegvalósítás értékei váltak fontosabbá, addig a többi társadalmi csoport esetében a megőrzés érték régió súlya nőtt a legmarkánsabban. Ezzel szemben a 2020 és 2021 közötti értékváltozás leginkább a férfiakat, a fővárosban lakókat, a magasabb végzettségűeket és a 40 évnél fiatalabbakat érintette. Körükben nőtt legmarkánsabban az önmegvalósítás és a változásra való nyitottság jelentősége.

Konklúzió

Tanulmányunk központi kérdése az volt, hogy a koronavírus-járvány hogyan befolyásolta a magyar társadalom értékrendszerét. Először is érdemes megjegyezni, hogy eredmények megerősítik azt a hipotézist, amely szerint bár az emberek alapvetően stabil értékorientációval rendelkeznek, az olyan váratlan krízissituációk, amilyen a koronavírus-járvány is, jelentős változásokat eredményezhetnek. A konkrét változásokat vizsgálva elmondható, hogy a járvány második hullámának tetőzése – a 18–29 évesek csoportját leszámítva – a megőrzés érték régió súlyát erősítette fel, és a változásra való nyitottság fontosságát csökkentette. Ezt követően viszont – lényegében a társadalmi csoporthoz tartozástól függetlenül – folyamatosan növekedett a változásra való nyitottság és az önmegvalósítás értékeinek preferáltsága, és nemcsak a megőrzés, hanem az önmeghaladás régió súlya is jelentősen csökkent. Ezek a változások az egyéni fókuszú értékek (változásra való nyitottság, önmegvalósítás) egyértelmű felértékelődéséhez és a közösségi értékek (megőrzés, önmeghaladás) viszszaeséséhez vezettek. Ennek hátterében több különböző – de egymás iránt erős affinitást mutató – tényező is áll: a korlátozó intézkedések megszűnése, a fertőzésveszély enyhülése, a posztmaterális értékek gyengébb beágyazottsága, az egyéni önmegvalósítás hangsúlyosabbá válása és a nyári időszak beköszönése egy olyan „vegyületet” hozott létre, amely az egyéni fókuszú értékek felértékelődését eredményezte. Ezek az eredmények különösen azért jelentősek, mert – ahogy azt számos korábbi kutatás is kimutatta – a személyes értékpreferenciák erős affinitást mutatnak más fontos jellemzőkkel is, amilyen például a tolerancia, a szolidaritás vagy éppen a választói és a fogyasztói magatartás. Éppen ezért az alapvető értékekben bekövetkező változásoknak messzemenő következményei is lehetnek egy adott társadalom jövőjére nézve. Ezeknek az implikációknak a vizsgálata azonban már szétfeszítené a tanulmány kereteit.

Függelék

1. függelék

Minta	Adatfelvétel ideje	Mintaméret	Fertőzöttségi adatok (hétnapos mozgóátlag – fő)
2020. november	2020. 11. 11. – 2020. 12. 06.	2000	4554-5536
2021. január	2021. 01. 11. – 2021. 02. 08.	2000	2115-1278
2020. március	2021. 03. 01. – 2021. 03. 22.	1300	3897-8064
2021. nyár	2021. 07. 05. – 2021. 08. 17.	10 000	31-72

2. függelék

		2019-2020				2020-2021			
		Nyitottság	Önmeg- valósítás	Önmeg- haladás	Megőrzés	Nyitottság	Önmeg- valósítás	Önmeg- haladás	Megőrzés
Nem	Férfi	0,13	0,08	-0,08	-0,13	-0,07	-0,19	0,23	0,03
	Nő	0,13	-0,07	0,06	-0,11	-0,13	-0,17	0,18	0,11
Településtípus	Budapest	0,04	-0,04	0,01	0	-0,11	-0,38	0,33	0,15
	Megyeszékhely	0,05	-0,03	0,05	-0,07	-0,06	-0,15	0,23	-0,02
	Város	0,21	0,01	0	-0,22	-0,14	-0,19	0,19	0,13
	Község	0,11	-0,01	-0,03	-0,07	-0,08	-0,07	0,13	0,01
Végzettség	Alapfokú vagy alacsonyabb	0,19	0,03	-0,08	-0,13	-0,12	-0,17	0,14	0,15
	Középfokú, érettségi nélkül	0,14	0,14	-0,07	-0,21	-0,12	-0,16	0,21	0,08
	Középfokú, érettségivel	0,06	-0,12	0,08	-0,02	-0,09	-0,19	0,24	0,03
	Felsőfokú vagy magasabb	0,16	0,02	0,03	-0,2	-0,08	-0,19	0,22	0,05
Életkor	18-29 éves	0,11	-0,33	0,11	0,11	-0,05	-0,32	0,36	0,01
	30-39 éves	0,19	0,05	-0,07	-0,17	-0,18	-0,42	0,4	0,19
	40-49 éves	-0,03	0,03	0,03	-0,03	-0,13	-0,2	0,21	0,13
	50-59 éves	0,1	0,05	0,1	-0,25	-0,09	-0,07	0,08	0,08
	60+ éves	0,2	0,1	-0,09	-0,22	-0,09	-0,03	0,09	0,03

FORRÁS: SZÁZADVÉG 2019, SZÁZADVÉG 2020, SZÁZADVÉG 2021

Irodalom

Bardi, Anat – Buchanan, E. Kathryn – Goodwin, Robin – Slabu, Letitia – Robinson, Mark 2014: Value stability and change during self-chosen life transitions: Self-selection versus socialization effects. *Journal of Personality and Social Psychology*, 106(1), 131–147. [https://doi.org/ 10.1037/a0034818](https://doi.org/10.1037/a0034818)

Bauer, Béla – Pillók, Péter 2020: A magyar társadalom értékei és politikai preferenciái az ezredforduló második évtizedében. In Mernyei, Ákos – Orbán, Balázs (szerk.): *Magyarország 2020: 50 tanulmány az elmúlt 10 évről*. Budapest, Matthias Corvinus Collegium, 41–63.

Boer, Diana – Fischer, Ronald 2013: How and when do personal values guide our attitudes and sociality? Explaining cross-cultural variability in attitude-value linkages. *Psychological Bulletin*, 139(5), 1113–1147. <https://doi.org/10.1037/a003134>

Bonetto, Eric – Dezechache, Guillaume – Nugier, Armelle – Inigo, Marion – Mathias, Jean-Denis – Huet, Sylvie – Pellerin, Nicolas – Corman, Maya – Bertrand, Pierre – Raufaste, Eric – Streith, Michel – Guimond, Serge – de la Sablonnière, Roxane – Dambrun, Michael 2021: Basic human values during the COVID-19 outbreak, perceived threat and their relationships with compliance with movement restrictions and social distancing. *PLoS ONE*, 16(6): e0253430. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0253430>

Daniel, Ella – Bardi, Anat – Fischer, Ronald – Benish-Weisman, Maya – Lee A. Julie 2021: Changes in Personal Values in Pandemic Times, *Social Psychological and Personality Science*, 1–11.

Daniel, Ella – Fortuna, Keren – Thrun, K. Sophia – Cioban, Shaylee – Knafo, Ariel 2013: Brief report: Early adolescents' value development at war time. *Journal of Adolescence*, 36(4), 651–655. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2013.03.009>

Demeter, Tamás 2021: Sympathies for common ends: The principles of organization in Hume's psychology and political economy. In Bíró, Gábor (szerk.): *Humanity and Nature in Economic Thought*. London, Routledge.

Füstös, László – Kozjek-Gulyás, Anett 2017: *Látens változó modellek*. Budapest: BCE–TEAM.

Füstös, László – Tárnok Orsolya 2013: *Értékváltozás Magyarországon, 1978–2009*. Budapest, Present.

Hidas, Zoltán 2020: Magyarázó jegyzetek. In Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, L'Harmattan.

Inglehart, Ronald – Welzel, Christian 2005: *Modernization, cultural change, and democracy: The human development sequence*. New York, Cambridge University Press.

Kollár, Dávid 2020a: A környezetvédelem és a posztmaterializmus szelleme. *Replika*, (114): 133–155.

Kollár, Dávid 2020b: A Protestáns etika kémiája. *Replika*, (117–118): 273–284 DOI:10.32564/117-118.11

Kollár, Dávid – Kollár, József – Miskolczi Bernadett – Zenovitz, Lili 2021: *Subjective well-being, adaptive and exaptive strategies*. Kézirat.

Lukas, J. Wolf – Geoffrey, Haddock – Antony, S. R. Manstead – Gregory, R. Maio 2020: The importance of (shared) human values for containing the COVID-19 pandemic. *British Journal of Social Psychology*, 59, 618–627

Miskolczi, Bernadett 2021: *Intézményi bizalom és gazdasági ellenállóképesség*. Kézirat.

Pyszczynski, Tom – Lockett, McKenzie – Greenberg, Jeff – Solomon, Sheldon 2020: Terror management theory and the COVID-19 pandemic. *Journal of Humanistic Psychology*, <https://doi.org/10.1177/0022167820959488>

Rosta, Gergely - Voicu, Bogdan – Bartolome, Edurne – Rusu, Horatiu – Comşa, Mircea - Vasile, Octavian-Marian – Coromina, Lluís – Tufis, Claudiu 2021: COVID-19 and orientations towards solidarity: the cases of Spain, Hungary, and Romania. *European Societies*, (22): 1–18 <https://doi.org/10.1080%2F14616696.2020.1852439>

Schwartz, Shalom 2012: An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(1). <http://dx.doi.org/10.9707/2307-0919.1116>

Schwartz, Shalom H. 2001: *A Proposal for Measuring Value Orientations across Nations*. http://www.europeansocialsurvey.org/docs/methodology/core_ess_questionnaire/ESS_core_questionnaire_human_values.pdf

Simon, Nikolett – Kurucz, Barnabás 2021: Családról családra – értékek állandósága és változása a magyar családok körében. In Kollár, Dávid – Pillók, Péter (szerk.): *Értékelve. Társadalmi útikalauz stopposoknak*. Budapest, Századvég.

Sortheix, M. Florencia – Parker, D. Philip – Lechner, Clemens – Schwartz, Shalom 2019: Changes in Young Europeans' Values During the Global Financial Crisis. *Social Psychological and Personality Science*, 10(1) 15–25. <https://doi.org/10.1177/1948550617732610>

Szabó, Andrea – Oross, Dániel – Papházi, Viktor – Pokorny, Zsanett – Sebestyén, Annamária 2021: *A magyar társadalom politikai percepciója, értékrendszere, politikai részvétele*. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet.

Verkasalo, Markku – Goodwin, Robin – Bezmenova, Irina 2006: Values following a major terrorist incident: Finnish adolescent and student values before and after September 11, 2001. *Journal of Applied Social Psychology*, 36(1), 144–160. <https://doi.org/10.1111/j.0021-9029.2006.00007.x>

Weber, Max 2020: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, L'Harmattan

Welzel, Christian – Inglehart, Ronald 2010: Agency, Values and Well-Being: A Human Development Model. *Social Indicators Research*, 97 (1), 43–63

Zenovitz, Lili – Kollár, Dávid 2021a: Értékváltozás és értékalkazatok Magyarországon. In Kollár, Dávid – Pillók, Péter (szerk.): *Értékelve. Társadalmi útikalauz stopposoknak*. Budapest, Századvég.

Zenovitz, Lili – Kollár, Dávid 2021b: *Vonzások és választások: A környezetvédelem iránti affinitás Magyarországon*. DOI:10.13140/RG.2.2.34012.92807 Kézirat.